

«DÁWLETYARBEEK» DÁSTANÍ TILINIŇ SEMANTIKALÍQ ÓZGESHELİKLERI

Saparmatov Omar Shamurat uli

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Túrkiy tiller fakulteti qaraqalpaq tili hám
ádebiyatı tálim baǵdarı studentı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15684689>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-Iyun 2025 yil
Ma'qullandi: 14-Iyun 2025 yil
Nashr qilindi: 17-Iyun 2025 yil

KEY WORDS

*Lingvistika, lingvofolkloristika,
leksikologiya, leksika, semantika,
leksema, sema.*

ABSTRACT

*Maqalada qaraqalpaq xalıq dástanı «Dáwletyarbek»tiń
tillik ózgesheligin úyrenip shıqqanbız. Dástan
leksikasınıń semantikalıq ózgesheligi, leksikalıq baylıǵın
úyrenip, analiz jasadıq.*

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tillik ózgesheliklerin úyreniw filolog ilimpazlardıń aldında turǵan tiykarǵı mashqalalardan esaplanadı. Atap aytqanda «Góruǵlı», «Ǵárip-Ashıq» hám «Sayatxan-Hámira» dástanlarınıń morfologiyalıq ózgesheliklerin úyreniw qaraqalpaq tilindegi ayırıqsha kózge taslanatuǵın máselelerden. Dástanlardáǵı ayırım seplik qosımtalarınıń jalǵanıwı, betlik qosımtalarınıń jalǵanıwı, betlik qosımtaları oǵuz tillerine tán bolıp qollanılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Bul morfologiyalıq ózgeshelikler dástanlardıń qaraqalpaqlar arasınan túrkmen hám ázerbayjan xalıqlarınan taralǵanlıǵın jáne de tastıyıqlaydı.

Tiykarǵı bólim. Dástan tilinde tómendegi antraponimler ushırasadı.

1. Házirgi tilimizde qollanılmaytuǵın adam atları.

Mısalı: Dáwletyarbıń júzinde qayǵınıń barın bilip, anası ertawǵan balası Dáwletyarbekke bul jerde júrme, túrkmen elinde atanıń dostı Italmas ulı Mamatjan sardarǵa barıp bir sóz dedi. (4-bet)

Dáwletyar der qaram paslı subhanı,

Inshalla kelermen qaram awhalı,

Ilqaripxan, Yaqurxan, Japar sultanı,

Bashlap ellerińe elter begleriń. (47-bet)

Jegen tamaǵınıń haqqı ushın seni

Asayı, Musayı menen aytıstıraman dedi. (44-bet)

Taxti Maqbul kókten jerge qonmadı,

Shaytanlardıń ras sózi bolmadı,

Shaddat japa shegip baǵın kórmedi,

Bizden sawal sorsań xabar shundaydı. (45-bet)

Nuw payǵambar bir jıl kemedede qaldı,

Nurdan jaratıldı ishine toldı,

Jabirayıl oqıdı tili lal boldı,
Házireti Muwsadı xabar shundaydı. (45-bet)

Diyanatı ózgelerden musılman,
Nikalı, nikasız bolğan kóp insan,
Atları Qabanbay, Kúshikbay, Totan,
Sırğası tórt qarıs qızları bardur. (44-bet).

Dáwletyarbek haslı jayım Qońıratdur,
Góruǵlı, Yusipten balki Ziyatdur,
Iǵbalı jiraqdur, talabı jatdur,
Júreginen shıqmas armanı bardur. (45-bet)

Qızı Shaabbazdıń Shasanemjandı,
Ǵarip – ashıq alıp qaytqan jayları. (13-bet)

«Xiywaniń xanı Asfandiyarǵa barıp,
Dáwletyardıń atın alıp, tezlik
bilen barǵan adamnan qaldırmay berip
jiberiń», - dedi.

Xoja Mańlı keldi Sardar Amanım,
Kórishgeymiz dostı – yarlar xosh qalıń. (12-bet)
Habitbek túrli inamlar alıp, túyege artıp, Iran jurtına ketti. (38-bet)

Piyrım shayxı Jalil, ya Shayz ata,
Ne jaman ishlerin qılıpman xata,
Xojaxmet Yassawiy ya Hakim ata,
Bizge bir madet ber qoyma bu zara. (38-bet)

Birini dediler házireti Jamiy,
Murat hasıl bolǵan Maqsudı Kamiy,
Xojaxmet Yassawiy, Sultanı Ubbi,

Birin Hakim ata dedi yaranlar.
Birini dediler házireti Palwan,
Biri Seyit ata dóner yuz alwan,

Biri Axun baba qublai Jahan,
Pirlerim jám bolıp keldi yaranlar. (40-bet)

Dáwletyar der piyrım ya Shahimardan,
Abu Muslim bilen Maliki ijdan,
Asan – Ysen bilen japarı imam, (39-bet)

Seyit ata Payǵambardıń awladı,
Alıydıń ǵayratı islam quwatı,
On bir Ahmat, jeti sultan úmmeti,
Bizge bir madet ber qoyma bu zara. (39-bet)

Dástannın tilinde túrkiy xalıqlarına orta q antraponimler menen birge mádeniy, siyasiy hám ekonomikalıq qatnaslardıń nátiyjesinde mongol, qıtay tillerinen ózlestirilgen sózler tiykarında jasalǵan antraponimler de ushırasadı. Ásirese, Orta Aziyanı arab xalifatlardı jawlap alǵannan keyin bul jerlerdegi jasawshı xalıqlardıń tillerine arab-parsı tillerinen kirgen sózler, sonıń menen birge adam atları da ózlestirildi. Bunday antraponimler dástan tilinde de orın alǵan.

2. Házirgi tilimizde qollanilatugin antroponimlar.

Shiyrin – Farhad derler Hamiq – Uzra,

Baxrami – Dilaram, Yusup – Zulayha,

Garip – Shahsanemdur, ashıq Murtaza,

Sen Layli, men Majnun bolir sawdigim. (8-bet)

Allayar, Qudayar ulum kore almay,

Bizdi bugin suygen yardan yayirdi. (7-bet)

Ataniyaz, Aman, Mahmudjan Sardar,

Allaga tapshirdim balam Dawletyar, (11-bet)

Arıslan aybatlı, Rustem zada,

Hazireti Yusuptey janları bardur. (44-bet)

Alqissa Dawletyarbek hayali Sarwige qarap bir soz dedi. (6-bet)

Alqissa Dawletyar qashına qırıq jigit

alıp, atlanıp atırğanda Mahmutjan –

sardar, Aminxan, Quwanış, Bahadır,

Niyazaman qushagan yigitlar bilan yolga tushti.

Dastanda qollanilgan adam atları, olardıñ laqapları ózine tán bolgan ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Birinshiden, bul antraponimlar tariyxıy shıǵısı jaǵınan ajıralsa, ekinshiden, qurılısına qaray ajıraladı.

Toponimlar. Dastan tilindegi toponimlar etnotoponimlar, oronimlar, makrotoponimlar, gidronimlar bolıp qarawga boladı.

Mısalı: Yawmittıñ belli yaqshısı,

Beli kamanday oqshısı, (29-bet)

Altı san alaslı der biyesap bolar,

Shapqan at altı ayda atlanıp barar,

Alay, Shillay degen tilleri de bar,

Gunan, donen tayday qoyları bardur. (43-bet)

Qalğanı orısdur, qalmaq shurshitdur,

Ózinen bashqanı esh kózge ilmes,

Bir batman may isher esh kórdim demes,

Qursaǵı sabaday biyleri bardur. (43-bet)

Devara qoyarlar arqañız berip,

Tutar kóp tájikler jiynalıp kelip,

Barlıǵı jam bolar qararın kórip,

Qazaqqa, qalpaqqa satar beglerim. (46-bet)

Turkmen arasına barı pat shaptı. (3-bet)

Qızıl baslıñ qız jawanı,

Kewlinde bardur armanı,

Hár kimniñ bar jana – janı,

Sizler bilen tanışmayman. (41-bet)

Qonırat jurtında balǵalı urıwında eshmurat nayıptı uǵlı Dawletyarbek dúnyaǵa keldi. (3-bet).

Dastan tilinde toponimlar de ushırasadı.

Dawletyarbek yolga tushıp yigitlerin bashlap, Qatenler qalasınıñ ústi bilen Qashqa joldan

tawğa mindiler. (12-bet)

Islamnıń quwatı din Xorezmde,

Sahar turǵan piyri Kamiller qaldı,

Haqqa tasir etken harbir deminde,

Napesi qúdiret pirlerim qaldı. (12-bet)

«Ay Dáwletyar aǵa kóriń, Qońırat baǵı uzaqtan minarlanıp kórinedi». (12-bet)

Neshe kúnler jol júrip, orqa quyi degen bir jerge tushtiler. (17-bet)

Daryanıń bul júzin Mańıt diyerler,

Atlas tonı, bákir shekman kiyerler, (43-bet)

Xojeli xalqı der eger shahnı,

Biyesap kóplikten bilmes malını, (42-bet)

Juwmaq. Joqarıdaǵı keltirilgen mısallarda etnonimler qurılısına qaray dara hám qospa bolıp ekige bólinedi. Olardıń ayırımları túbir sóz, al geyparaları morfologiyalıq usıl menen jasalǵan dórendi sózler. Dástannıń leksikasında taw, jar, tóbeshik, ataw atamaları yaǵnıy, oronimiyalıq indikatorlardan jasalǵan toponimler de ushırasadı: dár bent taw, qap tawı hám t.b.

INNOVATIVE
ACADEMY